

Bartosz Piziak

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Współpraca w dziedzinie turystyki w Euroregionie Karpackim na przykładzie wybranych powiatów polsko-słowackiego obszaru transgranicznego

Wprowadzenie

Powstanie Euroregionu Karpackiego w 1993 r. poprzedzał okres kilkuletniej współpracy i ożywionych kontaktów pomiędzy przygranicznymi jednostkami terytorialnymi Polski, Słowacji, Ukrainy i Węgier. Pomysły, jakie rodziły się w ramach tych kilku lat doświadczeń, postanowiono ulepszyć i utworzyć szersze forum współpracy, tworząc sprawdzoną w Europie Zachodniej formę euroregionu. Dołączenie, cztery lata później, Rumunii do wyżej wymienionych krajów przypieczętowało tylko chęć nawiązania bliskich stosunków między krajami całego regionu.

Oprócz podjęcia działań na polu gospodarczym, oświatowym, kulturalnym zdecydowano, że bardzo ważną rolę powinna odgrywać turystyka, która – przy tak ogromnym bogactwie naturalnym i kulturowym Euroregionu – może się stać najbardziej efektywnym narzędziem współpracy transgranicznej – „katalizatorem” rozwoju na tych terenach.

Województwo podkarpackie, stanowiące polską część Euroregionu Karpackiego, z racji swojego położenia przy granicy z Ukrainą i Słowacją, powinno utrzymywać ścisłe więzi i rozwijać współpracę z najbliższymi sąsiadami.

Autor podjął próbę omówienia dotychczasowej współpracy w dziedzinie turystyki w Euroregionie Karpackim, podejmowanej przez przygraniczne powiaty polskie (leski, sanocki, krośnieński oraz jasielski) i słowackie (Snina, Humenne, Medzilaborce, Stropkow i Świdnik) – słowackimi odpowiednikami polskich jednostek terytorialnych są, w przypadku województwa – kraj, powiatu – okres, a gminy – obec. W opracowaniu autor przyjął polskie nazwy jednostek terytorialnych w odniesieniu do obu państw.

Wspólne działania w kierunku rozwoju turystyki transgranicznej

Niewątpliwie do najważniejszych działań podejmowanych wspólnie ze stroną słowacką – które mają swe odbicie w rozwoju turystyki transgranicznej – należy otwieranie nowych i modernizacja istniejących przejść granicznych, dzięki którym turyści mogą swobodnie poruszać się po terenach krajów członkowskich (*Studium...* 2001). Na omawianym obszarze istnieje aktualnie 10 przejść granicznych ze Słowacją. Ich charakterystyka została przedstawiona w tabeli 1.

Wśród wspomnianych przejść granicznych możemy wyróżnić kilka ich rodzajów:

- przejścia drogowe,
- przejścia kolejowe,
- przejścia małego ruchu granicznego (MRG),
- przejścia na szlakach turystycznych.

Do pierwszego typu przejść granicznych zaliczają się: Barwinek – Wyżny Komarnik oraz Radoszyce – Palota. Pierwsze z nich jest największym przejściem na granicy polsko-słowackiej w województwie podkarpackim, dostępnym dla ruchu osobowo-towarowego i małego ruchu granicznego. W 2006 r. według danych Karpackiego Oddziału Straży Granicznej przejście to przekroczyło ok. 1,86 mln osób.

Drugie – nie tak dawno otwarte dla całodobowego, międzynarodowego ruchu osobowego i towarowego pojazdów o ciężarze całkowitym do 7,5 t (2004 r.) – w dużej mierze ułatwiło turystom przemieszczanie się między Polską a Słowacją. Dzięki temu w ostatnim roku skorzystało z niego ponad 100 tys. osób.

Jedynym przejściem kolejowym jest międzynarodowe przejście Łupków – Palota. Linia kolejowa biegnąca w tym miejscu przez Przełęcz Łupkowską łączy Rzeszów, Sanok z Medzilaborcami, a dalej z Humennem i Koszycami.

Wyżej wymieniona linia kolejowa istnieje już od 1874 r. i funkcjonowała z wieloma przerwami aż do roku 1981, kiedy to ruch został wstrzymany. Dopiero ponowne otwarcie w 1994 r. granicznego przejścia kolejowego, początkowo przeznaczonego tylko dla ruchu towarowego, a z dniem 27 czerwca 1999 r. pozwoliło rozszerzyć

o ruch osobowy dla obywateli wszystkich państw świata. Początkowo kursowały codziennie dwa składy z Sanoka do Humennego, jednak z powodu małej ich rentowności zostały zlikwidowane. Od 2005 r. pociągi kursują dwa razy dziennie tylko w okresie letnim (czerwiec-wrzesień) między Łupkowem a Medzilaborcami. Mimo to przejście to z pewnością przyczynia się do wzrostu ruchu turystycznego w tym regionie. Brak niestety odpowiedniej reklamy i konkretnego produktu turystycznego, który byłby związany z terenami przez które przebiega ta linia kolejowa powoduje, że wciąż rozważane jest całkowite zamknięcie tego połączenia kolejowego. Być może szansą będzie wskrzeszenie Pierwszej Węgiersko-Galicyjskiej Kolei Żelaznej, o której mowa w dalszej części opracowania.

Tab. 1. Polsko-słowackie przejścia graniczne na omawianym obszarze

Przejście graniczne	Rodzaj ruchu	Czas otwarcia	Położenie administracyjne
Roztoki Górne – Ruske Sedlo	pieszy, rowerowy, narciarski, niepełnosprawni	01 IV – 30 IX	gmina Cisna, powiat leski
Balnica – Osadne	pieszy, rowerowy, narciarski,	01 IV – 30 IX	gmina Cisna, powiat leski
Łupków – Palota	osobowy, towarowy (przejście kolejowe)	cały rok	gmina Komańcza, powiat sanocki
Radoszyce – Palota	osobowy, towarowy	cały rok	gmina Komańcza, powiat sanocki
Radoszyce – Palota	pieszy, rowerowy, narciarski,	cały rok (w wyznaczonych godzinach)	gmina Komańcza, powiat sanocki
Czeremcha – Certizne	pieszy, rowerowy, niepełnosprawni	cały rok (w wyznaczonych godzinach)	gmina Dukla, powiat krośnieński
Jaśliska – Certizne	MRG	cały rok (w wyznaczonych godzinach)	gmina Dukla, powiat krośnieński
Barwinek – Wyżny Komarnik	osobowy, towarowy	cały rok	gmina Dukla, powiat krośnieński
Ożenna – Niżna Polianka	pieszy, rowerowy, niepełnosprawni,	cały rok (w wyznaczonych godzinach)	gmina Krempna, powiat jasielski
Ożenna – Niżna Polianka	MRG		

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych KOSG w Nowym Sączu.

Przejścia małego ruchu turystycznego mają charakter lokalny i przeznaczone są tylko dla obywateli Polski i Słowacji zamieszkałych w strefie nadgranicznej lub czasowo zameldowanych w tej strefie (np. turyści). Mają one z założenia służyć rozwojowi turystyki i zacieśnianiu wzajemnych kontaktów mieszkańców pogranicza polsko-słowackiego. Do tego rodzaju przejść granicznych należą: Jaśliska – Certizne oraz Ożenna – Niżna Polianka.

Ostatnim rodzajem przejść granicznych są miejsca przekraczania granicy państwowej na szlakach turystycznych. Takich przejść – do których przekraczania oprócz Polaków i Słowaków uprawnieni są obywatele 33 różnych państw – jest na

opisywanym obszarze pięć. Są to: Roztoki Górne – Ruske Sedlo, Balnica – Osadne, Radoszyce – Palota, Czeremcha – Certizne i Ożenna – Niżna Polianka. Przejścia te cieszą się bardzo dużą popularnością wśród turystów, zwłaszcza uprawiających turystykę aktywną. Dzięki nim turyści nie muszą uwzględniać granicy państwowej przy planowaniu tras turystycznych, a przez to mogą lepiej poznać górskie tereny obu krajów i przyczynić się do rozwoju turystyki transgranicznej.

Propozycjami, które udało się także zrealizować i które są w wielu przypadkach kontynuowane, są rokrocznie już organizowane imprezy targowe, m.in. o profilu turystycznym, które mają na celu prezentację potencjału turystycznego tego regionu. Do takich imprez należą np. Krośnieńskie Targi Euroregionalne *Kontakt, Jar-mark Karpacki* w Ustrzykach Dolnych oraz targi w bardziej oddalonych miastach krajów związkowych: Rzeszowie (Polska), Kapuszanach, Koszycach (Słowacja), Lwowie, Użgorodzie (Ukraina) czy Miskolcu (Węgry). Bardzo często imprezom tym towarzyszą liczne seminaria, szkolenia i spotkania, a także imprezy kulturalne, mające za zadanie promocję atrakcji turystycznych poszczególnych krajów.

Oprócz imprez organizowanych samodzielnie, zarówno strona słowacka, jak i polska stara się promować na różnych imprezach targowych o randze ogólnokrajowej oraz międzynarodowej. Województwo podkarpackie prezentowało swoją ofertę na targach turystycznych w Katowicach, Warszawie, Krakowie i Gdańsku. Słowacy zaś przedstawiali swoją ofertę m.in. na największych słowackich targach turystycznych – w Bratysławie.

Obie strony od wielu lat promują się także na największych imprezach targowych w Europie – przy okazji krajowych stoisk i sal wystawowych – w Berlinie, Odessie, Utrechcie czy Pradze, na których zainteresowanie ofertą turystyczną Euroregionu Karpackiego jest ostatnimi czasy bardzo duże.

Ważnymi wydarzeniami w kalendarzu imprez są festiwale folklorystyczne i kulturalne (np.: *Collage Teatralny, Eurofolk* w Sanoku (rokrocznie w sierpniu), Festiwal Kultury Karpackiej, Spotkania Ludzi Gór, *Łemkowska Watra* w Beskidzie Niskim).

Kolejnym ciekawym pomysłem jest organizowanie wystaw objazdowych kolekcji obrazów, rękodzieł ludowych czy innych atrakcyjnych zbiorów zebranych przez muzea i galerie na opisywanym terenie. Jedną z tego typu „objazdówek” była ekspozycja Muzeum Sztuki Nowoczesnej im. Andy’ego Warhola (założyciela pop-artu), który pochodził z Medzilaborzec. Wystawa ta odwiedziła kilka miast Podkarpacia (m.in. Krosno, Stalową Wolę). Mnogość interesujących imprez kulturalnych jest czynnikiem, który także może rzutować na atrakcyjność omawianego regionu, a ich dobra organizacja pomaga utrwać pozytywny obraz danego miejsca.

Liczne inicjatywy wspólnych imprez mających charakter kulturalno-turystyczny podejmowane są również przez władze powiatowe. I tak powiat leski współpracuje z powiatem Snina, sanocki z Humenne i Medzilaborce, krośnieński ze Świdnikiem, zaś jasielski z powiatem Bardejów. Promocji poszczególnych powiatów po sąsiedniej stronie granicy mają służyć takie imprezy, jak np. Dni Leska i Sniny. W roku 2003 imprezę uświetniły występy zespołów, pokazy kulinarne i tradycji regionalnych z powiatu Snina, natomiast rok później Lesko promowało się podczas

podobnej imprezy na Słowacji. Współpracy tej towarzyszą częste turnieje sportowe między drużynami z wyżej wymienionych powiatów, rozgrywane wymiennie po obu stronach granicy.

Powiat sanocki jest koordynatorem innego projektu realizowanego w ramach Euroregionu Karpackiego – na który pozyskano grant ze środków Unii Europejskiej – a jego celem jest rozwój i wsparcie współpracy transgranicznej pomiędzy terenami granicznymi Polski i Słowacji oraz zintensyfikowanie wymiany kulturalnej. Głównymi działaniami projektu są: promocja *Szlaku Dobrego Wojaka Szwajjka*, połączona ze spotkaniem miłośników twórczości Jaroslava Haszka oraz opracowanie we współpracy ze słowackim partnerem wspólnego kalendarza imprez w powiecie sanockim i powiecie Humenne. Kalendarz zostanie wydany w formie folderu w dwóch wersjach językowych, polskiej i słowackiej (*Strategia...* 2003).

Od końca lat 90. ubiegłego stulecia zauważalne są także działania mające na celu wspólne planowanie rozwoju produktów turystycznych i usług oferowanych przez region transgraniczny. Pierwszym ważnym osiągnięciem było w 1997 r. wydanie wspólnymi siłami wszystkich krajów członkowskich pierwszej mapy turystycznej Euroregionu Karpackiego. W roku 2002 wydano nowszą wersję mapy z aktualnym podziałem administracyjnym oraz z ogólną informacją dotyczącą Euroregionu, która ma na celu przybliżenie tematyki współpracy trwającej już od 1993 r.

Poza tym opracowano plan wzajemnej wymiany folderów promocyjnych poszczególnych regionów wchodzących w struktury Euroregionu (*Strategia...* 1999). Mimo że w różnych punktach informacji turystycznej, zarówno w części polskiej, jak i słowackiej możemy znaleźć materiały promocyjne, przewodniki z krajów sąsiedzkich, jednak ich ilość jest niezadowalająca. Należałoby w tej kwestii położyć większy nacisk na regularność i różnorodność dostaw wydawnictw promocyjnych, by działania te miały bardziej skoordynowany charakter. Można by też pokusić się o wykorzystanie mediów lokalnych w promowaniu sąsiadujących terenów przygranicznych.

W 1999 r. komisja ds. ochrony środowiska i turystyki, podlegająca pod Biuro Polskie Euroregionu Karpackiego we współpracy z biurami państw członkowskich, opracowała *Koncepcję utworzenia sieci transgranicznych tematycznych szlaków turystycznych w Euroregionie Karpackim*. Niedługo potem – po akceptacji pomysłu przez zainteresowane strony – zaczęto go realizować. Większość planowanych szlaków przebiega przez polsko-słowacki obszar transgraniczny. Biorąc pod uwagę podobieństwa łączące poszczególne atrakcje turystyczne uwzględniono trzy grupy szlaków (*Koncepcja...* 1999):

- Karpackie Szlaki Kulturowe (m.in. Karpacki Szlak Architektury Drewnianej, Karpacki Szlak Obrządku Wschodniego, Karpacki Szlak Cmentarzy Wojennych),
- Karpackie Szlaki Rekreacyjne (m.in. Karpacki Pieszy Szlak Wędrówkowy, Karpacki Szlak Rowerowy, Karpacki Szlak Konny, Karpacki Szlak Myśliwski i Wędkarski),
- Szlak Uzdrowisk Karpackich.

Dzisiaj już możemy podróżować licznymi trasami, które całościowo lub odcinkami zostały oznakowane. Dzięki temu osiągnięty został cel promocji terenów wchodzących w skład Euroregionu Karpackiego pod wspólną marką „turystyki karpackiej”. Takie działanie powinno być bardzo skuteczne i z pewnością ułatwi przekonanie turystów z Europy Zachodniej do odwiedzenia tej części Karpat.

Kolejnym działaniem w zakresie turystyki – w realizacji którego powinno brać udział Polskie Biuro Euroregionu Karpackiego – winna być pomoc podmiotom, zajmującym się organizacją wypoczynku na Podkarpaciu. Są one pozbawione odpowiedniego zaplecza promocyjnego. Jednak i w tej materii widać już postęp. Dobrym przykładem jest działalność bieszczadzkiego touroperatora „Bieszczady” w Lesku, którego działanie skupia się wyłącznie na terenach Polski, Ukrainy i Słowacji, wchodzących w skład Euroregionu Karpackiego.

Ostatnie lata udowodniły także, jak ważna dla branży turystycznej jest informacja zawarta w serwisach internetowych, dotyczących poszczególnych powiatów, regionów, atrakcji turystycznych czy konkretnych miejsc na mapie nie tylko Euroregionu Karpackiego. Aktualnie każda szanująca się instytucja, chcąc zaistnieć na rynku turystycznym, stara się promować w Internecie, który stał się dla młodszego pokolenia ważniejszym nośnikiem i źródłem informacji niż radio, telewizja czy prasa. Warto też dodać, że upowszechnianie się wykorzystania Internetu w branży turystycznej oraz tworzenie coraz to nowych stron internetowych jest doskonałym narzędziem rozwoju produktu wirtualnego (Kwarciak 2000). Ciekawym pomysłem, który miałby dużą szansę powodzenia, byłoby z pewnością stworzenie wspólnej – transgranicznej domeny internetowej oraz opracowanie charakterystycznej pamiętki regionalnej, która mogłaby stać się wizytówką regionu.

Samodzielną – a jakże ważną – inicjatywą starostw powiatowych i urzędów gminy jest tworzenie punktów informacji turystycznej. Jest to zadanie konieczne, gdyż istnienie i sprawne funkcjonowanie takich placówek traktowane jest jako wyraz zainteresowania i troski władz lokalnych o właściwy rozwój turystyki na danym obszarze. Aktualnie takie punkty informacyjne znajdują się w głównych miejscowościach opisywanego obszaru (m.in. Cisna, Lesko, Snina, Medzilaborce) i bardzo pręźnie funkcjonują, o czym świadczyć może nie tylko ich działalność, ale i liczba odwiedzających je turystów. Zdaniem autora idealnym rozwiązaniem byłoby utworzenie wspólnymi siłami Polsko-Słowackiego Centrum Informacji Turystycznej o zasięgu regionalnym.

Poza działaniami władz samorządowych w sferze rozwoju informacji turystycznej oraz tworzeniu markowych produktów turystycznych, warto jeszcze wspomnieć o ich bardzo ważnej roli we wspieraniu rozwoju infrastruktury turystycznej i paraturystycznej, która wymaga jeszcze sporych nakładów finansowych (Ptaszycka-Jackowska, Baranowska-Janota, 2003). Ponadto niezwykle ważne na opisywanym obszarze – który zaliczany jest w obu krajach do terenów najbardziej niebezpiecznych – jest tworzenie pozarolniczych miejsc pracy (m.in. takie możliwości daje turystyka), doskonalenie kadr pracujących w branży turystycznej oraz koordynacja i wsparcie promocji w celu dotarcia do nowych grup klientów w kraju i zagranicą.

Szczególne znaczenia dla rozwoju turystyki w Euroregionie Karpackim nabiera ochrona walorów krajobrazowych, gdyż zachowanie – głównie przyrodniczego – dziedzictwa Karpat decyduje o utrzymaniu, rozwoju lub zaniku ruchu turystycznego. Warto dodać, że opisywany obszar Euroregionu jest w dużej części objęty różnymi formami ochrony.

Najważniejszym obszarem chronionym jest Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”, utworzony przez UNESCO w 1992 r. na pograniczu Polski, Słowacji i Ukrainy. Obszar ten, posiadający jeden z najwyższych wskaźników bioróżnorodności w Polsce i w Europie, zalicza się do terenów unikatowych w skali Europy pod względem walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych (Rut 2002). Utworzono dwa parki narodowe: Magurski (Beskid Niski) oraz Bieszczadzki (po stronie słowackiej nazwany Połoniny), które zapewniają najwyższą państwową formę ochrony. Liczne są także parki krajobrazowe: Jaśliski, Ciśniańsko-Wetliński (wraz z Bieszczadzkiem PN i PK Doliny Sanu wchodzi w skład MRB „Karpaty Wschodnie”), Gór Słonnych, Czarnorzecko-Strzyżowski, a po stronie słowackiej Wychodnie Karpaty (również wchodzi w skład MRB) oraz Wyhorlat. Po obu stronach granicy funkcjonują także liczne rezerваты przyrody.

Nowe inicjatywy podejmowane w celu zintensyfikowania ruchu turystycznego w polsko-słowackim regionie transgranicznym

W ostatnim czasie (2007 r.) podjęto szereg nowych, ciekawych inicjatyw w celu zintensyfikowania ruchu turystycznego w polsko-słowackim regionie transgranicznym. Jedną z nich było wytyczenie kolejnych, tematycznych transgranicznych szlaków turystycznych. Po wytyczeniu polsko-ukraińsko-słowackiej części szlaku *Śladami Dobrego Wojaka Szwejka*, który dostępny jest dla turystów pieszych, rowerowych oraz zmotoryzowanych, zaczęły powstawać kolejne trasy ujęte w *Koncepcji utworzenia sieci transgranicznych tematycznych szlaków turystycznych w Euroregionie Karpackim*.

Ostatnią taką inicjatywą było wytyczenie 350 km szlaku rowerowego *Beskidzkie Muzea*, który ma swój początek w Krośnie i składa się z 13 tras, na których znajduje się wiele atrakcji turystycznych. Szlak rowerowy został wytyczony przez powiat krośnieński we współpracy z Lokalną Organizacją Turystyczną *Beskid Niski* w Krośnie, a także polskimi gminami, przez które przebiegają poszczególne trasy oraz powiatami Świdnik, Stropkov i Humenne na Słowacji.

Ideą twórców szlaku było ocalenie od zapomnienia kultury pogranicza polsko-słowackiego, zaś „tworzywem” szlaku stały się muzea pełne pamiątek historycznych tego terenu (m. in. Muzeum Skansen Przemysłu Naftowego i Gazowniczego w Bóbrce oraz Muzeum twórcy pop-artu Andy’ego Warhola w Medzilaborcach).

Kolejny z podkarpackich szlaków tematycznych – *Szlak Naftowy*, związany z rodzinami i historią przemysłu naftowego, został uznany podczas ostatnich targów turystycznych Tour Salon w Poznaniu za jeden z najlepszych produktów turystycznych w Polsce oraz nagrodzony jako najlepszy markowy produkt turystyczny województwa podkarpackiego. Część tego szlaku wiedzie także przez obszar Ukrainy.

Innym ciekawym pomysłem, który zaczęto wcielać w życie w 2006 r. było reaktywowanie starego szlaku kolejowego Pierwszej Węgiersko-Galicyskiej Kolei Żelaznej między Krosnem a Tokajem na Węgrzech. Pomysłodawcami tego projektu byli członkowie krośnieńskiego stowarzyszenia Portius, które od kilku lat jest organizatorem Dni Węgierskich w Krośnie. Trasa pociągu przebiega z Krosna, przez Sanok, Komańczę, Przełęcz Łupkowską, a dalej na Słowacji przez Medzilaborce, Michalovce do Sarospatak i Tokaju na Węgrzech.

Największymi atrakcjami turystycznymi szlaku mają być m.in. specjały kuchni staropolskiej serwowane podczas podróży, wspomniane już wcześniej obiekty muzealne, takie jak Muzeum Andy'ego Warhola, wypoczynek u gorących źródeł czy degustacja doskonałych win tokajskich. Faktem jest, że pomysł pn.: *Pociąg Retro Portius Express*, może stać się znakomitym produktem turystycznym, który będzie łączył trzy kraje i przyczyniał się do ich promocji.

Ciekawym pomysłem jest także projekt utworzenia Podkarpackiego Trójmiasta – pierwszego wspólnego projektu realizowanego przez trzy miasta: Jasło, Krosno i Sanok. Główną ideą tworzenia Podkarpackiego Trójmiasta jest promocja miast wchodzących w jego skład, a także zacieśnianie między nimi współpracy przy realizacji kolejnych wspólnych unijnych projektów. Współpraca ta ma także obejmować w niedalekiej przyszłości miasta partnerskie Jasła, Krosna i Sanoka z Ukrainy i Słowacji, a jedną z wiodących dziedzin współpracy mają być turystyka i kultura.

Zakończenie

Wszystkie opisane w opracowaniu wspólne działania Polski i Słowacji powinny być kontynuowane, a władze samorządowe powinny położyć większy nacisk na pozyskiwanie finansów ze środków strukturalnych Unii Europejskiej, które umożliwią realizację wielu – nawet tych kapitałochłonnych – przedsięwzięć. Z drugiej strony rodzi się nadzieja, że ci, którzy odwiedzili już polsko-słowackie kresy, będą ich najlepszymi ambasadorami i pomimo częstych braków działania na polu promocyjnym ze strony władz samorządowych – sprawią, że Bieszczady i Beskid Niski będą tętnić życiem, ulice i uliczki miast i miasteczek będą zapełnione turystami, a uzdrowiska kuracjuszami, nie tylko w okresie wakacyjnym czy sezonie zimowym, ale w ciągu całego roku.

Zdaniem autora warto dalej dążyć do wytworzenia wspólnego, jednolitego produktu turystycznego pod nazwą *turystyka karpacka*, który będzie kojarzyć się przeciętnemu turysty nie z konkretnym krajem, lecz ponadgranicznym obszarem Karpat.

Literatura

- Koncepcja utworzenia sieci transgranicznych tematycznych szlaków turystycznych w Euroregionie Karpackim*, 1999, Polskie Biuro Euroregionu Karpackiego, Krosno.
- Kwarciak B., 2000, *Rola promocji rynkowej w rozwoju turystyki na obszarach przygranicznych*, [w:] *Kierunki aktywizacji gospodarczej przez turystykę na obszarach przygranicznych*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów.
- Ptaszycka-Jackowska D., Baranowska-Janota M., 2003, *Tourism within the Polish and Slovak transfrontier region*, 111.
- Rut J., 2002, *Turystyka aktywna w Euroregionie Karpackim*, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów.
- Strategia rozwoju polsko-słowackich obszarów przygranicznych na lata 2000-2006*, 1999, Urząd Marszałkowski, Rzeszów.
- Strategia rozwoju przygranicznego regionu Sanok-Medzilaborce poprzez turystykę w latach 2005-2010*, 2003, Starostwo Powiatowe, Sanok.
- Studium kierunkowe zagospodarowania przestrzennego obszaru wzdłuż granicy polsko-słowackiej. Określenie celów rozwoju i kierunków działania*, 2001, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Kraków.